

К. ҚОНЫРБАЕВА

КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚ ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ МҰРАСЫНДАҒЫ РУХАНИЯТ МӘСЕЛЕСІ

Тоталитарлық кеңестік кезеңнің өзіндік социалистік идеясының әсерін зерделеудің философиялық қырларын ашып көрсете халқымыздың руханиятының дамуына көрі әсері мен онды іздерін сарапау еліміз еркіндікке қол жеткізген уақытта мүмкін болып отыр. Отаршыл саясат ұстанған жүйе қазақ елін егемендігінен айырган кезде, құлдық сана қалыптастырып, оны рухани құлдыратты. Халқымыздың ұлы тұлғалары Абай, Шокандар халқымыздың руханиятының дамуына орыстың, еуропаның ғылыми мен білімін құрал еткенде ғана жұрт қатарлы өркениеттілікке жетеміз деп ой тұжырымдаса, Ыбырай Алтынсарин жаппай қазақ-орыс мектептерін ашып ағартушылықты енгізді. Біракта осы білім мен ғылымды менгерсе, басқалармен терезесі тен болар едік деген идея, бодандықта өмір сұруші субъект үшін арман ғана еді. Ш. Уәлиханов саяси істерге араласу арқылы қазақ қоғамының ерекшеліктеріне тән болған демократиялық әлеуметтік институттарды сактап қалуды жүзеге асырмак болды.

Дүниелік болмысы негізінде көшпелі болған халықтың өзіндік бір сипаты – бостандыққа деген ерекше құштарлығы болса керек. Жеке адам болсын, жеке рулар мен тайпалар болсын орталық билікке көндікпеген. Отырықшылыққа ауысқан басқа түрік халықтары қатаң бір орталық билікке әлдеқашан ауысып өмір сүріп жатқанда, көбінесе тыныстыршылігі көшпелі өмір сүруге негізделген қазақтардың ру-тайпалары емін-еркіндіктен ажырағысы келмей жүрген кезеңдері болды. XIX ғасырдың сонына қарай сол бір емін-еркіндіктен, табиғатты өз тірлік-тіршілігіне икемдеген, өз әлемінде өмір сүріп жатқан қазақ хал-қының еркіндігіне нұқсан келіп, сол еркіндік бірте-бірте көзден бұлбұл ұша бастаған еді. Ресей мемлекетінің қазақ жеріне, халқына ұstemдігін орнатудың алғашқы кадамдары жасалып, патша әкімшілігіне жан-жақты қазақ даласы жайында зерттеулер жүргізіліп, ақпараттар жеткізіліп жатты. Қазақ қоғамын басқаруды жетілдіре түс максатында отаршыл әкімшілік жергілікті халықтың өздерінің арасынан басқару аппаратына қажет мамандар даярлау ісін қолға алды. Орысша білім және тәрбие алған жастар өз жұрттының арасында орыс мемлекеті мен мәдениетінің мұддесін жүргізуши құралға айналуға тиіс болды [1]. Жарамды қазақ жерлерінің жаппай қоныс аударушылардың пайда-сына ете бастауы, соның нәтижесінде кедейленген

жатақтардың көбейе тусуі жана қалыптасып келе жатқан ұлттық зиялыштар тобын саясатпен кәсіби түрде шүғылдануға, ұлт-азаттық қозғалыс идеологиясын қалыптастыруға, ұлттық платформадағы саяси партия құруға мәжбүр етті, – деген тарихшығалым М. Қойгелдінің тұжырымы сол кезеңдегі біздің халқымыздың көзі ашық, көnlі ояу, еуропалық білім алған зиялыштары бұл оқиғаларға немікүрайлы қарай алмай, жандары ауырып, сол білімдерін қажетіне жаратуға талпынып әрекеттер жасайды. Сахарада мектептер ашып, оларға еуропага терезе шығарумен білім мен ғылымға шақырса, екінші жағынан сол отарлауышы елге тәуелді болуды қаламады. Сол жастардың ішінен тарихи ірі тұлға, алғашқы тәуелсіз «Алашорда» автономиясының жетекшісі Әлихан Бекейхан сынды өз халқын сүйген, жоғын жоқтаған азаматтың шығармашылығын зерделеу бүгінгі күнде де өзінің өзектілігі мен қажеттілігі қатар тұрған келелі іс болып табылады. Қазақ елінің негізгі мәселелері жайлы, ой-тұжырымдары мен пікірлері, сол кезде жарық көріп тұрған «Қазақ» газетінде жарияланып қызы пікірталастар тудырып талданып, талқыланып жатты.

Бұгінгі танда егемендік алған елімізде әлі де өзінің шешімін таппаған, даулы мәселелердің бірі болып отырған жер туралы зандар қабылданар кезде Әлихан Бекейхан шығармашылығын зерделеп, сарапал алар тұжырымдар жетерлік. Егер өзіміздің тарихи еткенімізден тәжірибе жинамасақ, оның дұрысы мен бұрысын сарапамасақ, онда сол қателіктерді қайталарап отыруымыз әбден мүмкін. Әлихан Бекейханның жер қатынастары мәселесінің білгір маманы екендігін байқаған Ресей әкімшілігінің шененуіктері ол кісіден ақыл-кеңестер алып тұрған. Әлихан Бекейхан тек жер мәселесіне ерекше көніл бөлді десек, ол тарихи шындыққа жасалған қиянат болар еді. Қазақ қоғамы осында кезеңде қандай жолмен жүрсе тиімді, оны қайтсе басқа жұрт қатарына қоса-мыз, халықтың тәуелсіз елдігін қалай қамтамасыз етеміз деген күн тәртібіндегі және болашаққа жасалатын жоспарларды шешуде қандай іс-шаралар жүргізу керек екендігіне жол көрсетіп, барлық мәселе-лерге дерлік атсалысып отырды.

Орынбор каласында болып өткен 1917 жылдың 5-13 желтоқсан күндеріндегі жалпы қазақ съезінде Ә. Бекейхан ұлттық автономия туралы баяндама жасайды. Съезд қарар қабылданап, «Ұлт кеңесін» құрып оның атын «Алашорда» деп атап, 15 адамнан тұратын бұл

өкіметтің тәрағасы болып Ә.Бекейхан сайланды. Ендігі жерде Әлихан Бекейханның осы автономия болудағы 1) қаны біргелік; 2) жері біргелік; 3) шаруасы біргеліктің жері біргелік автономияны таңдауын оның елшің болашағы үшін атқарған ұлы ісі – деп атап көрсетеді зангерғалым М.Құл-Мұхаммед [2]. «Автономия боламыз десек алдымызда шешуші қын бір жұмбақ бар. Орал, Торғай, Ақмола, Семейде көп мұжық бізben қоныстас... қазакты үз жерден көшіріп аламыз десек, үз қазак ата-қонысынан көшпес, көшсе ақылсызың болады, қазак жерінің ең жақсысы сол мұжық отырган жер. Біздің қазак ұлтының автономиясы енді тұрмыс халде туысқан автономиясы болар емес, жерге байлаулы автономия болмақ. Біздің қазактың Түркістанға қосылғаны он деген де пікір бар. Автономия болу – өз алдына мемлекет болу. Біздің қазак іс атқаратын азаматқа жұтап отырган болса, жалпы қазак қаранды, соқыр болса, Түркістан халқының қарандылығы, нәм шебер адамының жоқтығы бізден он есе артық. Қазак Түркістанмен бір автономия болса автономия арбасына түйе мен есекті қатар жеккен болады. Үз арбаға мініт біз кайда барамыз» [1]. Осылай деп ойтүйнегендеге ол елдігіміз бен егеменіңімізді, болашақ халықтың басына төнегін қасретті сезіп оны белгілі дөрежеде түсінді. Бірақ одан шығатын жағыз жол бар – ел өз алдына мемлекет болу екендігін көрсетіп берді. Соны уағыздан, сол идеялар үшін құресті. Ол арманына жеткендей де болды. Кезінде қалмактар шапқыншылығынан құтылуға ол жол көмектесті де. Бірақ ендігі жерде, қазак қоғамы олардан әлдекайда құдіретті елдердің алдында, әсіресе Ресейдің алдында дәрменсіз, оған қарсы тұруға қауқарсыз еді. Ақырында оның шенберіне еніп, шенгеліне ілігүіне тұра келді. Бірақ көп жағдайларда телегей теніздей өзін коршап жат-қан, ері құнделікті тіршілігіне үлкен қалыптасқан бетен мәдениеттің ортасындағы кішкентай ғана арал сияқты болып қалған басқа халықтың топтараты өзінің байырғы құндылықтарына соңшалықты беріктігін байқатады, өзінің өмірлік жолынан айнымай келе жатады. Басқа елдердің ішінде қалып кеткен қазак диаспораларының көпшілігі сондай десе болады. Осындай нәрсе жақсы ма, жаман ба ол өз алдына басқа мәселе. Тек ескертетін жай: материалдық жағдайды жақсартатын жол әрқашан адамдардың бірден-бір таңдайтын жолы емес екен.

Ресейлік, кейінгі Кеңестік империялар қазак халқының басқа халықтар сияқты мәдени өзгешелігінен, тәуелсіздігінен қаншалықты ажыратуға ұмтылса да, шын мағынасында әлсірете де, толық жойып жібере алған жоқ. Дегенмен қандай жолды бірден-бір құндылық деп таңдаса да, ондай құндылықтардың ар жағында жататын, бүкіл адам баласына тән түпкілікті құндылық – ол еркіндік. Тіпті құлшылықтың өзін адамдар таңдайтын болса, ол да сол еркіндіктің салдары. Онсыз ешбір таңдау болмас еді.

Тәуелсіздік үшін құрес дегеніміздің өзі де осы түпкі құндылыққа ұмтылыстың көрінісі. Әлихан Бекейханның саяси ойларының түйіні, қазак халқының тәуелсіздіктен айрылып, орыс империясының құрамында тіршілік ете бастаған кезеңде шешіліп, сол шешімдердің көрініс ретінде «Алашорда» дүниеге келді. Бірақ қазак халқы еркіндік пен тәуелсіздіктің дәмін тұшынып, кен тыныс ала алмады. Сол кезеңнің аласапыраныңда тәуелсіздік тұншықты. Ол жөнінде ағылшын ғалымы Р. Конквест былай деп жазады: «Демократиялық және автономиялық республика құруға тырысқан қазактардың ықпалды ұлтшыл ұйымы 1917 жылдың 5-13 желтоқсанында Орынборда өткен съезінде «Алашорда» атты үкіметін құрды. 1918 жылғы 17 қантарда большевиктер әскерлері қалаға басып кірді, сонымен тәуелсіз қазак мемлекеті қыскағана өмір сүрді [3]. Осындай аумалы-төкпелі кезеңде ұлттық тенденциялардың үлкенінде қарастырылғанда қазак халқының тағдыры патшалық Ресейге, одан кейін кеңестік Империяға қараған дәуірде жағдай осылай болды. Бірақ ондай мойынсұну, дербес, автономды субъект болудан қалу – халықтың өзіндік өзгеше рухани әлем ретінде ғайып болудың жолына тусу болуы мүмкін. Әлихан Бекейханның да көтерген мәселесінің тұп тамыры ішкі бірлік, біртұтастықпен қатар, сырт құшке басыбайлы болмаяу.

ХХ ғасырға дейін темір қазықта Жайық нәм Тобыл, күн шығыста Ертіс, онтүстікте Түркістан таулары, мұның ең биігі Хан Тәнірі, күн батыста Амудария деп Әлихан Бекейханның сипаттағанынан көретініміздей, ұлан байтақ даламыздан айрылып қалу қаупі тәнген шак келді. Осы дәуірдің біртұтастықтардың қалыптасу кезеңі деуге болар еді, өзге халықтардан рухани іргесі айқындалған өз алдына дербес халық, құрама болу – ол елі жалпы нәрсе. Әрине ол да бүтін өмірлік негізін ойсыратып жатқан бөгде құштің өктемдігіне ыдыранқы бейғам елді жұмылдыра алатын нәрсе. Осы дәуірдегі бүкіл рухани құйzelістің негізгі сарыны, елі де халықтың тұтастыққа жете алмаған елдің зиялышарының осы ахуалдан шығу жолдарын іздең шарқ ұруы болып табылады. Алашордалықтардың ұсынып отырған автономиясы демократиялық Республика болатын. Алашорда автономиясы таптық жіккесі бөлінүшілікті жақтамады. Олардың басты арманы, мақсаты егеменді ұлт мемлекетін құру.

Алғашында кадеттер партиясының мүшесі болған Әлихан Бекейхан одан қалай шықканы жөнінде былай деп жазады: «Біздің ұлттық автономия құрумызға кадеттер қарсы. Осы жол айрылған соң мен қазаққа Алаш партиясын құруға тырыстым», -

дейді. Осылай Алашорда өкіметі талқандалып, Кенес өкіметі орнады. «Актар да, кызылдар да» қазак халқының тәуелсіз мемлекет болуын қаламай, оның халық ретінде өмір сүруін неше түрлі демографиялық апattар мен аштықты қолдан жасап, оның зиялы қауымын күфін-сүргінге түсіріп, ақырында ату жазасына бұйырып, сол арқылы ой-өрісін тарылтып, тілін кесіп, тұншықтырып отырды. Ендігі жерде дәстүрлі тұрмыс тіршілігі шайқалып, жойылуымен қатар, өзі үшін адамдықпен бара бар деп түсінетін, өз болмысын қалап, өзі анықтайтын күйден мұлдем айырылды. Өзіндік әлемге деген өзгеше бір қатынас бүкіл өмірді, әлемді өзгеше түйсіну, онымен өзгеше бір үлесу жарық дүниеден кетеді. Ол дүниесіз қазақ деп аталағын осында дүниені құрғандардың әлемі болмайды.

XIX ғасыр басындағы саяси-экономикалық, әлеуметтік, ғылыми-техникалық түбесейлі демократиялық өзгерістермен адамзаттың тарихында жаңа диалектикалық даму процесін тудырғаны белгілі. «Кенес Одағында жаңа тапсыз қоғам орнату, адамзаттың тағдырының жұмбағын шешуге бағытталған бүкіл әлемдік, әлеуметтік-саяси тәжірибелер, жобалар жасалынып олар «социализм» деген атпен практикалық түрде жүзеге асырыла бастады, осы идеяның қашшама миллиондаған жандарды осы процестің жолына құрбандыққа шалды» – деп атап көрсетті академик Ә. Нысанбаев пен Т. Әбжанов [4].

Социализм идеясының басты ұраны : «Барлық елдердің пролетарлары бірігіндер», - деп басталады. Олардың максаты қоғамды қарама-карсы таптарға бөліп, сол таптар күресі арқылы революциялық төңкөрістер жасап пролетариат диктатурасын орнату еді. Коммунизм мен социализм ілімінен алынған идеяларды қазақ қоғамына құштеп таңды. Өзіне тән қоғамдық қатынастары орныққан, тұрмыстыршілігі, рухани әлемі өзгеше дамудағы қазақтарға, пролетариаты жок елге, сол пролетариаттың диктатурасы керек пе еді? Осы мәселе жайында кеңестік идеологияның қате кемшиліктеріне ғылыми түрғыдан дәлелді сынни пікірлерді қазақ халқының ойшылы М. Шоқай айта алды. Большевиктердің Түркістанда орыс үстемдігінің екінші дәуірін бастағанын, Ресейдің орыстандыру саясатынан іс жүзінде еш өзгешілігі жоқ құлық-сұмдықтарын Лениннің «социализм», «интернационализм» негіздеріне сәйкестендіру үшін большевиктер бір жаңа формула ойлап шығарды. Олар енді «түрі – ұлттық, мазмұны – пролетарлық» болсын деді. Асылында халықтың рухани дүниесі (мәдениеті) біртұтас нәрсе. Оны «мазмұнға» және «формага» бөлуге болмайды. Кез келген рухани мәдениет өзінің мазмұнымен айқындалады [5]. Түрі – ұлттық мазмұны – социалистік деп аталаған формулаға сәйкес келмеген әдебиет,

өнер туындаларына қатал партиялық бақылау қойылып, М. Жұмабаев, А. Байтұрсынов, С. Сейфуллин, Б. Майлин, И. Жансүтіров сынды халқымыздың асыл ұлдары тұрмелерге жабылып, ақырында социализмнің құрбаны болды.

Мұстафа Шоқай тіл мәселесі жөнінде оның екінші орынға ығыстырлатынын көрсете келіп, орыстың Пушкин, Тургенев, Толстойлар жасаған «ұлы орыс тіліне» Ленин өзі ғана табынып қоймай, оған барлық большевиктерді де бас игізді дейді. Пушкин дворяндар тобына жатса, Тургенев капиталистерге, Толстой асқан бай «граф» еді. Олар жасаған ұлы әдебиеттің іші де, сырты да ұлттық болды. Онда пролетариаттың иісі де жок... Ал біздің халқымыз өзінің Ахмет Байтұрсын мен Шолпандарын оқи алмай отыргандығына күйініп жазды. Бұл революция біздің халқымыздың дамуындағы прогрессі бір ғасырга шегерді.

ӘДЕБІЕТ

1. *Қойғелдиеев М.* Ұлттық саяси элита. Қызметі мен таралдыры. (ХVIII-XX ғғ.) – Алматы: Жалын, 2004. – 19-б.
2. *Күл-Мухаммед.* Формирование и развитие государственно-правовых идей лидеров Алаш-Орды. Алматы, 1999. 29 с.
3. *Р. Конквест.* Соңғы империя. Лондон, 1962, 21-б. // Қазақтар шетел әдебиетінде. – Алматы, 1994. 151-б.
4. *Нысанбаев Ә. , Әбжанов Т.* Қысқаша философия тарихы. Алматы, 1999. -241 б.
5. *Шоқай М.* Таңдамалы.-Алматы: Қайнар, 1998. 1-т. 153-154 бет.

Резюме

Рассматриваются историко-философские основы формирования и развития духовности казахских мыслителей советского периода. Анализируется воздействие социалистических идей на духовные аспекты развития казахского народа.

Summary

The historic-philosophic basis of forming and development of spirituality of the Kazakh thinkers of the Soviet period is analyzed in the article. The influence of socialistic ideal on spiritual development of Kazakh people.